

Συναντήσαμε τον σπουδαίο νεοελληνιστή Ζακ Μπουσάρ σ' ένα πρόσφατο ταξίδι του στην Κύπρο, για την παρουσίαση της νέας μετάφρασης της ποιητικής σύνθεσης «Θεοδώρα» της Ειρήνης Παπά. Καθηγητής για 50 χρόνια σε μεγάλα πανεπιστήμια του Καναδά, μιλά με πάθος για την ελληνική γλώσσα και κουητούρα. Πιστεύει πως μέσω της γλώσσας οι Έλληνες έδωσαν στην ανθρωπότητα την κριτική σκέψη.

Συνέντευξη στη **Μαρία Παναγιώτου**

Πώς επιλέξατε να ξεκινήσετε από την Κύπρο την παρουσίαση της γαλλικής μετάφρασης της ποιητικής σύνθεσης «Θεοδώρα» της Ειρήνης Παπά;

Όταν με κάλεσε το υφυπουργείο Πολιτισμού στην Κύπρο για μια διάλεξη, τελειώνω την εισαγωγή αυτού του βιβλίου, έτσι αποφάσισα να αρχίσω την παρουσίασή του από την Κύπρο, τον τόπο που γεννήθηκε η Θεοδώρα.

Τι είναι αυτό που τράβηξε την προσοχή της Παπά στη Θεοδώρα;

Πίσω από τις λέξεις και το πρόσωπό της, η Θεοδώρα είναι η γυναίκα που διεκδικεί τα δικαιώματά της, γίνεται ελεύθερη. Ήταν εταιρά και αρτίστα της πιάντας όταν την πρόσεξε ο Ιουστινιανός. Παντρεύτηκαν και μετά έγινε αυτοκράτορας. Η Θεοδώρα είχε μεγάλη επίδραση επάνω του. Ήταν γυναίκα καπάτσα, σύμβολο του έρωτα αλλά και της δράσης. Από ένα χωριό της Κύπρου καταλήγει στη Βασιλεύουσα και γίνεται αυτοκράτειρα.

Πώς προέκυψε η συνεργασία σας με την Ειρήνη Παπά;

Αφότου τέλειωσα τις σπουδές μου στην Ελλάδα το 1970, ερχόμουν κάθε χρόνο στην Αθήνα και έκανα μαθήματα, σεμινάρια, διαλέξεις στους φοιτητές. Το 1991 ήμουν καλεσμένος στο Γαλλικό Ινστιτούτο για ένα σεμινάριο σε Έλληνες με θέμα «Πώς μεταφράζουμε την ποίηση». Ένα πρωινό μου τηλεφώνησε η Ειρήνη Παπά. Μου είπε ότι έγραψε ένα ποίημα και ήθελε να το μεταφράσει στα γαλλικά. «Πληροφορήθηκα ότι είσαι ο καλύτερος μεταφραστής της ελληνικής ποίησης στα γαλλικά» μου είπε. Κλείσαμε ραντεβού στο διαμέρισμά της και μου έδωσε το κείμενο για μια πρώτη μετάφραση. Το μετέφρασα μετά το σχολιάσαμε. Ήταν μια πανέμορφη γυναίκα και περιζήτητη στο σινεμά.

Τι ήθελε να αναδείξει μέσα από αυτό το ποίημα η Παπά;

Το μεγαλύτερο μέρος του αναφέρεται στο δύσκολο θέμα του βιασμού. Η Θεοδώρα είχε βιαστεί όταν ήταν μικρή, και η Παπά το αποδίδει ποιητικά μεν αλλά ωμά. «Τα νέα παιδιά που βίασαν τη Θεοδώρα», λέει στο ποίημα, «είναι τα παιδιά του βιολιού». Στα γαλλικά ο βιασμός λέγεται «le viol», και η Παπά κρύβει τη λέξη αυτή στη λέξη βιολί. Όταν της το επισήμανα, εντυπωσιάστηκε και συμφώνησε.

Τι άλλο κρατάτε από αυτή τη σπουδαία ηθοποιό;

Η Παπά μου είχε δώσει 5-6 τηλέφωνα για να τη βρισκόω, επειδή ταξίδευε πολύ. Κάποια στιγμή μιλούσαμε για τις ζωές μας. Της είπα ότι παντρεύτηκα μικρός, ήμουν ο μοναδικός παντρεμένος φοιτητής. Η Παπά μου είπε «κι εγώ παντρεύτηκα μικρή, 18 χρονών, για να φύγω από το χωριό. Ο γάμος κράτησε μόνο πέντε χρόνια». Επίσης μου ομολόγησε ότι είχε ένα δεσμό που κράτησε 50 χρόνια. «Θεωρώ ότι είμαι τυχερή που γνώρισα μισόν έρωτα», μου είπε. Όταν πέθανε ο Μάρλον Μπράντο το 2004, η Ειρήνη δήλωσε σε μια ιταλική εφημερίδα ότι είχε δεσμό μαζί του από το 1954. Κράτησε μισό αιώνα δηλαδή. Όπως είπε η Ειρήνη, δίνανε ραντεβού σε διάφορες χώρες. Όμως ο Μπράντο ήταν το «κακό παιδί» του Χόλυγουντ, είχε 11 παιδιά με πολλές γυναίκες.

Είστε Καναδός αλλά ασχολείστε με τα ελληνικά Γράμματα από μικρός. Νιώθετε και Έλληνας;

Δεν είμαι Καναδός, είμαι Κεμπεκιανός, όμως νιώθω Έλληνας με την έννοια ότι ζω με την ελληνική παιδεία από μικρό παιδί. Οι Κεμπεκιανοί είναι απόγονοι Γάλλων μεταναστών που πήγαν στο Κεμπέκ το 1640 - έχω βρει το εισιτήριο των προγόνων μου. Μετά ήρθαν οι Άγγλοι και άλωσαν το Κεμπέκ, κατέστρεψαν τα χωριά, εσείς ξέρετε από ξενοκρατίες. Όταν ήμουν 20 χρονών έμενα σε μια μικρή πόλη που λέγεται «Τρουά-Ριβιέρ», τρία ποτάμια, και λέω αστεειυόμενος πως είμαι Τριποταμίτης. Όταν πρωτοπήγα στο Μοντρέάλ, όλες οι

ΖΑΚ ΜΠΟΥΣΑΡ

Η ελληνική είναι η μητρική του δυτικού πολιτισμού

γλώσσα

επιγραφές ήταν στα αγγλικά. Σήμερα δεν βλέπεis ούτε μία: Πριν 40 χρόνια ψηφίσαμε ένα νόμο που λέει ότι υπάρχει μόνο μια γλώσσα επίσημη, τα γαλλικά. Καίει η καρδιά μου όταν βλέπω αγγλικές επιγραφές στην Κύπρο, είναι ανεξάρτητο κράτος και πρέπει να ψηφίσουν ένα νόμο για τη γλώσσα.

Πώς ξεκίνησε το ενδιαφέρον σας για τα ελληνικά Γράμματα;

Στο κολέγιο που πήγαινα υπήρχε το γαλλικό σύστημα και η εκπαίδευση ήταν στα χέρια της Καθολικής Εκκλησίας. Αυτό σημαίνει ότι κάναμε λατινικά οκτώ χρόνια και πέντε χρόνια αρχαία ελληνικά. Όταν ήμουν πρόσκοπος, ο αρχηγός μάς ζήτησε να στείλουμε γράμματα στις πρεσβείες για να μάθουμε γεωγραφία. Ήμουν 12 χρονών τότε και έστειλα μια χειρόγραφη επιστολή στην Ελληνική Πρεσβεία. Μου έστειλαν καρτ ποστάλ, εφημερίδες, μικρά βιβλία. Οι εφημερίδες τότε ήταν γραμμένες στην καθαρεύουσα και σκέφτηκα ότι πρέπει να μάθω Νέα Ελληνικά. Όταν ήρθα στην Ελλάδα το 1965 και γράφτηκα στο Πανεπιστήμιο, δίδασκα στους ξένους ένας νέος βοηθός, ο Μπαμπινιώτης. Έμαθα τα ελληνικά μαζί του. Ήμουν τότε 24 χρονών, και τη δεύτερη μέρα μου στην Αθήνα είχα την τύχη να γνωρίσω τον Κ.Θ. Δημαρά. Είχα ανοικιάσει ένα δωμάτιο στο Κολωνάκι, δίπλα στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη. Εκεί είδα ένα βιβλίο του με τίτλο «Η ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας». Βρήκα το τηλέφωνο του και επικοινωνήσαμε μαζί του. Ο Δημαράς συγκινήθηκε και μου έδωσε ραντεβού την ίδια μέρα. Η φίλιά μας κράτησε ως το τέλος της ζωής του. Ήμουν ο τελευταίος επισκέπτης του στο Παρίσι προτού πεθάνει.

Ο Δημαράς, δηλαδή, καθόρισε την πορεία σας ως νεοελληνιστή;

Ακριβώς, ό,τι ξέρω τα έμαθα από αυτόν. Με αγαπούσε σαν πατέρα. Επί πέντε χρόνια τον συναντούσα δυο φορές την εβδομάδα, μια στο σπίτι και μια στο γραφείο του. Πολύ σημαντική ήταν επίσης η γνωριμία μου με τον Νεοελληνιστή Μανόλη Χατζηγιακουμή και τον Δημήτρη Κεσανόπουλο. Τον Κεσανόπουλο τον ρωτούσα για λέξεις που δεν υπήρχαν στα λεξικά. Μια μέρα ρώτησα έναν ταξιτζή «είστε ελεύθερος;» κι εκείνος μου απάντησε «είμαι ρεπατζής». Έψαξα στο λεξικό και δεν το βρήκα. Ο Δημήτρης μου εξήγησε πως είναι από το γαλλικό «ρεπό». Επί χούντας έγραψα κάτι που άκουσα: «Κατώγ η Χούντα». Ρωτάω τον Δημήτρη τι σημαίνει, και μου λέει δεν είναι «κατώγι» αλλά «κάτω η Χούντα».

Ο Δημαράς σας παρότρυνε να κάνετε διατριβή για τον Γεώργιο Τερτσέτη;

Ναι, ο Δημαράς. Γράφτηκα στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών για να κάνω διατριβή γι' αυτόν. Ο Τερτσέτης ήταν φίλος του Διονύσιου Σολωμού και κατέγραφε τα απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη. Αυτό έχει σημασία, επειδή έκανα μια βουτιά στα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης. Ο Δημαράς πήρε τηλέφωνο τον Λίνο Πολίτη και του ζήτησε να με πάρει για τη διατριβή μου, όμως έπειτα από ένα χρόνο παραιτήθηκε και έτσι συνέχισα με τον Γ.Π. Σαββίδη. Ήμουν τυχερός γιατί γνώρισα την αφρόκρεμα των Ελλήνων διανοουμένων. Στο σπίτι του Δημαρά και τον κύκλο του γνώρισα τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη.

Μελετήσατε και μεταφράσατε ποίηση του Εμπειρικού.

Τι σας γοήτευσε στο έργο του;

Όταν ήμουνα φοιτητής μου λέει ένας φίλος μου στην Αθήνα: «Σου αρέσουν οι Γάλλοι σουρεαλιστές, αλλά εμείς έχουμε έναν υπερρεαλιστή, τον Εμπειρικό». Δεν τον δίδασκαν τότε στο πανεπιστήμιο, έτσι εκείνος μου χάρισε μια έκδοση της εποχής. Έλληνες φίλοι μου έλεγαν πως είναι ακαταλαβίστικος. Εμένα με μάγευαν οι συλλαβές, η μουσική των στίχων. Έφτιαξα προσωπικά «κλειδιά» για να εισχωρήσω στην ποίηση του Εμπειρικού. Ξέρετε, η μετάφραση είναι ερωτική πράξη. Μεταφράζοντας μερικά κείμενά του, θέλησα να γνωρίσω την οικογένειά του. Μίλησα με τη γυναίκα του τη Βιβίκα, επειδή χρειαζόμουν την άδειά της για τη μετάφραση. Όταν της διάβασα μεταφρασμένα αποσπάσματα στα γαλλικά, μου είπε «δεν πιστεύω ότι ο Εμπειρικός μπορούσε να μεταφραστεί». Μαζί με τον γιο της Λεωνίδα κάλεσαν τον Πεσόπουλο από την Άγρια και μου έδωσαν την άδεια να προχωρήσω. Στις μεταφράσεις μου βασίζομαι στην ετυμολογία των λέξεων.

Έχετε διδάξει Εμπειρικό στον Καναδά;

Με κάλεσαν και δίδαξα Εμπειρικό στο Μοντρεάλ όπου ζουν 70.000 Έλληνες. Θα σας αφηγηθώ ένα περιστατικό από μια διάλεξή μου στο Πανεπιστήμιο. Φτάνοντας σε ένα αμφιθέατρο γεμάτο φοιτητές που μιλούσαν γαλλικά, δεν είχα μαζί μου βιβλία ούτε φωτοτυπίες. «Θα σας μιλήσω για ένα ποίημα που έχετε διαβάσει όλοι, αφού είναι στα σχολικά εγχειρίδια», τους είπα. «Το περίφημο μικρό ποίημα “Η ποίησις είναι ανάπτυξις στιλβοντος ποδηλάτου” του Εμπειρικού. «Σας είπαν οι δάσκαλοι ότι η ποίηση είναι σαν μια βόλτα στη φύση, αλλά η δική μου ερμηνεία είναι πως αυτό το ποίημα είναι χίλια τα εκατό ερωτικό».

Πώς το εισέπραξαν οι φοιτητές;

Όταν τους ανέλυσα την ετοιμολογία των λέξεων έγινε το σώσε στην αίθουσα, σφύριζαν. Τους εξήγησα πως ο ποιητής εννοεί ότι η ποίηση είναι ερωτική πράξη. Η καθηγήτριά τους όμως ανέβηκε στο βήμα και είπε, «εμείς οι Έλληνες ξέρουμε ότι ποίηση δεν σημαίνει ποτέ συνουσία». Και εγώ της λέω «έχετε δίκιο, μόνο ένας Εμπειρικός μπορούσε να φανταστεί ότι η ποίηση είναι ερωτική πράξη».

Μελετήσατε τον σύγχρονο ταυτόχρονα με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Τι θαυμάζετε;

Θαυμάζω δύο ήρωες από την αρχαία Ελλάδα που γεννήθηκαν την ίδια χρονιά και πέθαναν την ίδια χρονιά, 384-322 π.Χ.: Τον Αριστοτέλη και τον Δημοσθένη. Εκπροσωπούν αυτό που θαυμάζω στον Ελληνισμό της αρχαιότητας: Τα αρχαία ελληνικά. Θεωρώ ότι οι Έλληνες, ακόμα και οι καθηγητές και καθηγήτριες, χωρίς τα αρχαία ελληνικά δεν μπορούν να ερμηνεύσουν τη γλώσσα τους.

Τι θα λέγατε σε κάποιον για να τον πείσετε να μάθει ελληνικά;

Η ελληνική είναι η μητρική γλώσσα του δυτικού πολιτισμού. Ένας μορφωμένος άνθρωπος πρέπει να ξέρει ελληνικά. Δεν είναι μόνο η ετυμολογία των λέξεων αλλά και ένας τρόπος του σκέπτεσθαι, είναι μια γλώσσα της δράσης. Αυτό που έδωσαν οι Έλληνες στην ανθρωπότητα είναι ο κριτικός νους που εκφράζεται με τη γραμματική. Αυτές τις μέρες ακούμε συνέχεια για το Ισραήλ και τον Εβραϊσμό. Στους Εβραίους και στους Χριστιανούς κυριαρχεί το «πιστεύω», όμως στους αρχαίους Έλληνες επικρατεί ένα ερώτημα: «Μήπως ξέρω;». Η γνώση δεν τελειώνει ποτέ, προχωράει συνέχεια. Το «πιστεύω» είναι δόγμα, μια γνώση από μπετόν, δεν μπορείς να αλλάξεις τίποτα.

Στα 19 μου έκανα μαθήματα εβραϊκών επειδή ήθελα να πάω να ζήσω ένα χρόνο στα κιμπούτς, τα οποία στην αρχή ήταν μια εφαρμογή της Πολιτείας του Πλάτωνα. Τελικά δεν πήγα, επειδή με τράβηξε ο Ελληνισμός και ήρθα στην Ελλάδα. Μαθαίνοντας λοιπόν εβραϊκά, διαπίστωσα ότι σ' αυτή τη γλώσσα δεν υπάρχουν αφηρημένες έννοιες. Όταν οι Ρωμαίοι εισέβαλαν στην Ελλάδα, κατάλαβαν ότι σε σύγκριση με τους Έλληνες είναι επαρχιώτες. Στη Μεσόγειο δεν υπήρχε η λέξη «φιλοσοφία», την πήραν από τους Έλληνες. Έτσι, από τους Ρωμαίους η φιλοσοφία πέρασε σε όλους μας.

Θεωρείτε, λοιπόν, πολύ σημαντικό το ότι οι Έλληνες δημιούργησαν αφηρημένες έννοιες;

Βέβαια, οι Έλληνες είναι οι πρώτοι που έφτιαξαν αφηρημένες έννοιες κάνοντας σύνθετες λέξεις. Για παράδειγμα, τη λέξη «δημοκρατία» οι Ρωμαίοι δεν μπορούσαν να τη φτιάξουν, την πήραν από τα ελληνικά, τα οποία συγκροτούν ένα υψηλό επίπεδο σκέψης. Καμιά φορά μου λένε, «μα εσύ δεν είσαι Έλληνας». Και τους λέω, «Έλληνες καλούνται οι της ημετέρας παιδείσεως μετέχοντες», όπως έγραψε ο Ισοκράτης. Δηλαδή, το να είσαι Έλληνας σημαίνει να έχεις μια κουλτούρα ελληνική. Γι' αυτό και στο Μοντρεάλ κάθε χρόνο πάω στα σχολεία λέω στα μικρά παιδιά, «εκτός από τα ελληνικά που μαθαίνετε εδώ, να λέτε στους γονείς σας να μιλάτε ελληνικά κάθε μέρα στο σπίτι».

Σημαντικό κομμάτι της δουλειάς σας είναι η έρευνα σας για τον νεοελληνικό Διαφωτισμό. Πού επικεντρωθήκατε;

Έχω μελετήσει συστηματικά τον νεοελληνικό Διαφωτισμό, ετοιμάζοντας την κριτική έκδοση του θεωρούμενου πρώτου νεοελληνικού μυθιστορήματος, το «Φιλοθέου πάρεργα» (1800) του Νικόλαου Μαυροκορδάτου. Είναι μια δουλειά που μου πήρε 15 χρόνια από τη ζωή μου. Κυνηγούσα τα χειρόγραφα στο Άγιο Όρος, στο Βουκουρέστι, Λονδίνο, Άγκυρα. Μπορώ να πω, χωρίς να κάνω τον καμπούσο, ότι βγάλαμε από την ντουλάπα τον συγγραφέα Νικόλαο Μαυροκορδάτο. Εκδόθηκε το 1989, για τα 200 χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης. Έκανα ακόμη μια έκδοση το 2021, για τα 200 χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης. Το βιβλίο μου έχει μεταφραστεί στα ρουμανικά, στα νέα ελληνικά και στα τουρκικά.

Έχετε ασχοληθεί και με την κυπριακή λογοτεχνία;

Από το υπουργείο της Κύπρου μου έδωσαν ανθολογίες, γραμματικές και στο Μοντρεάλ δίδαξα στους φοιτητές κυπριακή ποίηση και πεζά. Μας διευκολύνει όταν υπάρχει εγχειρίδιο κυπριακών λέξεων. Έχω έρθει πολλές φορές στην Κύπρο για μαθήματα και διαλέξεις. Με καλούσε συχνά ο Μιχάλης Πιερίδης και το υπουργείο Παιδείας, τώρα το Υπουργείο Πολιτισμού. Ο Κύπριος συγγραφέας, ο ποιητής, βλέπει προς την Ελλάδα, είναι το σημείο αναφοράς του. Εμείς οι Κεμπεκιανοί κοιτάμε προς τη Γαλλία. Αισθανόμαστε ότι η εποχή του Βολταίρου δεν έκανε το παν για να κρατήσει το Κεμπέκ, αλλιώς η Αμερική θα ήταν γαλλόφωνη.

Το 2025 σας απονεμήθηκε το Μεγάλο Βραβείο Γραμμάτων. Τι σημαίνει για σας αυτή η διάκριση;

Ό,τι βραβεύσεις έχω από την Ελλάδα και την Κύπρο είναι το παν για μένα. Τον Ιούνιο θα πάω στην Αθήνα για την απονομή. Τώρα περπατάω με μαστούνι γιατί το 2020 άρπαξα covid που μου άφησε προβλήματα στις πατούσες. Έκανα μαθήματα μέσω Zoom και ύστερα γύρισα στην τάξη για να συμπληρώσω 50 χρόνια διδασκαλίας. Με τους φοιτητές έχουμε μεταφράσει ποίηση, κάναμε ανθολογίες Ελλήνων και Κυπρίων ποιητών του Μοντρεάλ. Ανάμεσά τους και ο Στέφανος Κωνσταντινίδης που ζει στον Καναδά, με τον οποίο είμαστε φίλοι. Επιστρέφοντας, κουβαλώ στις αποσκευές μου βιβλία που μου χάρισαν στην Ελλάδα και στην Κύπρο. Ίσως να μεταφράσω μερικά κυπριακά βιβλία. Η κυπριακή ποίηση είναι μια ξεχωριστή φωνή, γι' αυτό λέω ότι οι Κύπριοι έχουν πολλά κοινά με τους Κεμπεκιανούς.